

Csillag a máglyán

I.

Az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* után, annak lendületében 1974 legelején készült el Sütő András eddigi legnagyobb drámája, a *Csillag a máglyán*. Első, „gyermekrajzolatú” vázlatát még nagyenyedi tanítójelöltként írta 1943 nyarán Pusztakamaráson. A Bethlen Kollégium igazgatóságának nyári vakációra meghirdetett versenytémája volt Kálvin élete és munkássága is. Kálvin életében — későbbi visszaemlékezése szerint — Sütő Andrást a közéletbe kényszerült magány vonzotta, midőn az a cselekvés szorításába kerül. Vele foglalkozva ragadta meg képzeletét „a minden koroktól toleranciát könyörgő, szerencsétlen Szervét Mihály sorsa”. A pályázati dolgozat további történetére, sorsára nem emlékszik Sütő András, a téma azonban erősen foglalkoztatta. Az *Anyám könnyű álmot ígérben* a pusztakamarási léthez idézett sok-sok párhuzam egyikeként is előkerül:

„Hát az a portugál, egy Szervét Mihály nevezetű, aki a vérkeringést felfedezte:

Az volt a legkonokabb; lassú tűzön égették meg.

— Ugyanbizony ki tette? — borzadt el anyám.

Be kellett vallanom, hogy azt éppen Kálvin.

— A mi Jánosunk? Na, ha én ezt tudtam volna róla!

Nem tudom, mi lett volna, ha ezt anyám hamarabb megtudja. Apám olyanformán bámult maga elé, mint aki megsejtett valamit a gondolat veszedelmeiből. Nem árulta el, meddig jutott a következtetésben.”

A félig humoros párhuzamvetéshez hozzáfűzött reflexió, a gondolat veszedelmeinek felemlegetése már a téma mélyebb irányát jelzi. A *Csillag a máglyán vázlat*a, terve, hamarosan, még az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* megírása előtt elkészült, sőt már 1971-ben említi Sütő András, hogy szeretné Kálvinról szóló drámáját minél előbb megírni. A kritika már az *Egy lócsiszár virágvasárnapját* egyértelmű elismeréssel fogadta, az európai szintű erdélyi dráma megszületéseként méltatta. A *Csillag a máglyánt* legtöbb kritikusa ikerdarabja fölé emelte, mert ugyanabban a történelmi háttérben „szigorúbb és kilátástalanabb helyzetet” mutat, s Kolhaas kisemberi tragédiájával szemben az eszme szintjén ütköztet egyenlő erejű ellenfeleket, s attól igazán súlyos a dráma, hogy a maga módján mindkét hősnek igaza van, csak a helyzetek különbözőek. Kolhaas eljut a darabban önzetű vétsége fölismeréséig, ezzel szemben Kálvin és Szervét saját következetességük során jutnak el a tiszta tragikum szférájába — kikerülhetetlenül.

A két dráma a tetralógián belül szorosan összetartozik, sok-sok rokonvonást mutat: Mindkettő a XVI században, közvetlenül a reformáció forradalma után játszódik, s a forradalom sorsához kapcsolódik, vívmányai megőrzésének, illetve továbbfejlesztésének kérdéseivel foglalkozik. Mindkettő hitviták sorában elemzi, ütközteti a magatartás-választás dilemmáit. Következésképpen erősen filozofikus jellegűek, közvetlen műfaji ősük a hitvitázó drá-

mákban fedezhető fel. Kolhaas a forradalmi gyakorlatba kényszerülő ember, a *Csillag a máglyán* hősei a szellemi forradalom képviselői. Mindkét drámában bravúros expozíció egyenes ívű kibontakoztatásában mutatkozik meg ugyanaz a kor. Az erkölcsi helytállás drámái ezek, ezért is jelenhettek meg *Itt állok, másként nem tehetek* közös címmel. A forradalom megítélésében barátok kerülnek élesen szembe, s e felfogás különbözősége hatalmi tényezők révén válik sorsdöntővé, a *Lócsiszár virágvasárnapjában* közelednek, a *Csillag a máglyán*ban végképp eltávolodnak egymástól, de a drámák egymás továbbgondolásai is: ez végső soron azonos drámái helyzetet jelent, ugyanis a Nagelschmidt-Münzerrel azonosuló Kolhaas halálában Luthernek döntő szerepe van, tehát „végső fokon Luther Kolhaas, Kálvin pedig Szervét halálraítélője” (Rácz Győző), vagyis az egyik drámában Luther, a másikban Kálvin szolgáltatja ki, juttatja halálba egykori legjobb hívét, barátját. A drámái konfliktus végeredményben egyazon helyzetnek más-más megítélése. Maga a helyzet olyan, hogy a nézőponttól függően egyaránt lehetővé teszi a megideologizált védelmet és feltétlen elutasítást. A két dráma expozíciója jelzésszerűen felvilágosítja a tragikus véget, az akasztófát és a máglyát, s ezzel — közvetetten az ítélkezők erkölcsi megsemmisülését. Mindkét dráma nagy időszelvény drámái csoportjait emeli ki, s nagy fordulatokkal ível a tiszta tragikum felé. Lényeges különbség azonban, hogy Kolhaas végeredményben felismeri tragikus végét, választása ilyen értelemben történelmi reménységet is magában foglalhat. Három vitapartner közül a végső helyzet fényében kettő — Müller és Luther — negatív figurának bizonyul, s Kolhaas éppen azt az eszmét vállalja föl, amelyik ellen Müller és Luther egyaránt küzdött: a Nagelschmidt-Münzerét. Ezzel szemben a *Csillag a máglyán* drámái egyensúlya két olyan hős önmegvalósítását jeleníti meg, akik hitük, egyéniségük elgondolása szerint mindig azt teszik, amit tenniük kell, mégis tragikus konfliktusba kerülnek egymással. A drámái egyensúly másfelől azt is jelenti, hogy a *Csillag a máglyán*ban Sütő András nemcsak a hatalomtól eltiport ember tragikumát mutatja be, hanem a hatalom birtokosaként szenvedő egyéniség nem kisebb tragikumát is. Kolhaas helytállt az igazságkeresésben, jámbor törvénytisztelőből szándékában forradalmárrá válva mondhatta: Itt állok, másként nem tehetek. Kálvin és Szervét — az egykori jó barátok — sorsuk véghelyzetében, ítélkezve, illetve máglyára ítélve egyként ugyanezt mondhatják. E végletek egyforma hitele azonban nem ítélet nélkül való.

II.

A két főhős későbbi teljes szembekerülését már a darab kitűnő expozíciója sejteni engedi. 1533-ban vagyunk, Szervét örömmel ünnepli Kálvin fellépését, a reformáció második hullámát, Luther tanainak, forradalmának továbbvitelét. Beszélgetésükből kiderül, hogy Szervét rettenetesen fél, álmában máglyán látta magát, de ennek ellenére következetesen folytatja kutatásait, s a vérkeringés felfedezésével olyan titokra bukkant, amelyenről eddig csak Istennek volt tudomása. Írt már egyszer egy kis teológiai munkát is, de arra tüzet kiáltottak, vissza kellett vonnia, attól volt az első rossz álma, úgy érezte magát, mintha az anyját fojtotta volna meg a visszavonással. Most a siker mámorát érző Kálvin biztatja őt arra, hogy foglalkozzon filozófiával, vallástudománnyal. Amikor azonban a hitről beszélgetnek, Kálvinban azonnal

ugrásra kész a tigris, „a kétely nélküli”. Szervét csak tréfásan mondja, hogy ha egyházat alapít, Kálvin köpenyét ereklyének nyilváníttatja. Kálvin azonnal támad, már itt fölsejlik, hogy nem tud továbblépni a gondolkodásban, Szervét kételyes gondolatfölvetéseit rögtön orvhalászatnak minősíti a gondolkodásban. Azt sem érti, helyesebben annak a gondolatát sem tudja elfogadni, hogy az ő Institutiójára Szervét legfölbjebb egy Restitúcióval tudna válaszolni, tehát a megalapozásra továbbgondolással, kiigazítással felelhetne a gondolkodás természetes dialektikája szerint. Ekkor tör rájuk az inkvizíció a Kálvin által írt rektori beszéd miatt. Kálvin annyira tisztában van a történelmi helyzettel, hogy a következményekkel számolva, tiltakozását már előre megfogalmazta. Ebből az írásból, s a hitnyomozóval való vitájából az inkvizítori gondolkodás bemutatása és elítélése bontakozik ki. Kálvin ekkor az inkvizícióval szemben a szabad vizsgálódás elemi jogáért érvel, elítéli azt az inkvizíciós gyakorlatot; hogy „a rablógyilkos büntetése enyhébb a gondolkodásbeli árnyalatok büntetésénél”. Szemébe mondja a hitnyomozónak, hogy erőszakkal, fegyverrel „a gyöngeséget és gyávaságot szokás megtoldani”, s türelmet kér a királytól. A hitnyomozó szerint nincs törvény és törvénytelenység, csak a Helyzet létezik. Ekkor még Kálvin védi az inkvizícióval szemben a szabad gondolati vizsgálódást, az árnyalatok jogát, de különös belső feszültséget kell éreznünk Szervéttel szembeni kételynélkülisége, s a hitnyomozó elleni nyitott érvelése között. Szervét, hogy barátját, s a reformáció nagy alakját mentse, Kálvinnak adja ki magát az inkvizíció előtt, s készülődő új, hatalmas munkájáról, a Restitúcióról beszél, de a maga teológiai gondolkodásának tételeit mondja föl bizonyítékként. Kálvin az említett tanokat „egy beteg ember lázálmainak” nevezi, s bizonyítja a maga személyazonosságát. Nem érti Szervét önfeláldozó gesztusát. Ebből az expozícióból az inkvizíció üldözése közepette az is megbizonyosodott, hogy Kálvin a saját hitén levő barátjától kizárólagosan követeli az árnyalati azonosságot, s hogy Szervét az ő kérésére, ösztönzésére kezd újra teológiával foglalkozni, de a szellem törvénye szerint: az eddigi ismeretek kétellyel mért, következetes folytatásának, továbbgondolásának a szándékával. Az első felvonás első képeinek ez a remek belső drámai játéka: a Luther tanait továbbgondoló Kálvin kettős küzdelme. Itt még az inkvizíció elviszi Kálvint, s Szervéttel való barátsága a félig játékos, félig komoly szembevillanás ellenére erős. A letartóztatott Kálvin félti a szabadon maradt Szervétet. Mintha már ekkor sejtené, hogy a gyermekien tiszta és nyitott, álmodozó és féltő, de naivan vakmerő gondolkodás életveszélyes ebben a máglyás korban.

Az első felvonás két képe között tizenkét esztendő telt el. Szervét a katólikus inkvizíció börtönében van, Kálvin pedig uralomra jutott Genfben, miután kiszabadították a börtönből a királynő emberei. Kálvin egyetemes fogalommal vált, Szervét pedig „a kényszerűség parancsára” megírta a Restitútiót. A vallatáskor Szervét leleplezésére a katólikus inkvizíció — döntő bizonyítékként — Szervétnek Kálvinhoz írott leveleit mutatja, mely levelekben saját könyvének igazságát bizonygatta Kálvinnak. Szervét lehetetlennek tartja, hogy maga Kálvin küldte el az ő leveleit az inkvizíciónak, de Ory főinkvizítor nyomós érveket mond: Kálvin számára a másik reformátor veszélyesebb mint az inkvizíció; „ön nem ellensége Kálvinnak, hanem annál is rosszabb: ellenzéke”.

A második felvonás lényegében Kálvin és Szervét hatalmas vitája. Szer-

vét Kálvinhoz siet, viszi neki a Restitutiót, másrészt s elsősorban szeretne megbizonyosodni arról, hogy nem Kálvin szolgáltatta ki az ő leveleit. Mikor ez utóbbi sikerül, Szervét a régi barátsággal öleli magához Kálvint. Azt hiszi, semmi sem változott az évek folyamán. Kálvin azonban eretnekségnek minősíti a Restitutiót. Ebben a hatalmas párbeszédben, vitában nagyívűen kibontakozik az az ellentét, amelyik csak megcsillan az expozícióban. Kálvin személyesen nem akar Szervét ellen semmit tenni, szeretné, ha elmenekülne Genfből, de Kálvin már nincs abban a helyzetben, hogy magánemberként cselekedjen. A vitában Szervét leleplezi a genfi törvényeket, ezt a csupa tiltás- és parancsvilágot, melyben épp az nem érvényesül, amit valamikor Kálvin is oly fontosnak gondolt: az árnyalat, a szabad vélekedés. „A felfogásod dal ellentétes vagy attól csak néhány ponton eltérő gondolat — tévelygés?” — kérdezi Szervét, s Kálvin most is kétely nélküli igennel válaszol, azt vallja, hogy „az egyszer megtalált igazságban kételkedésnek többé nincs helye”. A hitet pedig kényszerrel és erőszakkal terjeszti és védi. Szinte az utolsó gondolkodónak tartja magát. Kálvin a hatalom kényszerében él; elképesztően elfoglalt ember, állandóan és dinamikusan ítélkeznie kell, utasításokat adnia. A felvonásnak és vitának külön szint és belső izgalmat ad az, hogy az inkvizíció képviselője Kálvintól kéri Szervét kiadását, akit távollétében könyve miatt máglyára ítélték. Kálvin látszólag megvédi Szervétet, amikor azt mondja a hitnyomozóknak, hogy Szervét „itt van letartóztatva”, nem adja ki. Ebben azonban csak Szervét gyanít védelmet, hamarosan kiderül, hogy valóban letartóztatták, s vád alá helyezik Kálvin parancsára. Kálvin személyiségének mély tragikumuma tárulkozik föl ebben. Az a hitnyomozó merészkedik hozzá jönni Szervét elleni közös indulatukban szövetséges gyanánt akár, aki 1533-ban még Kálvint vitte börtönbe. Szó szerint kérdezheti most meg Szervét Kálvin egykori tiltakozó szavait magától Kálvintól: „Elvbeli nézetek miatt le lehet tartóztatni valakit?” De Kálvin most ugyanazt feleli Szervétnek, mint Luther Kolhaasnak; „Aki nem felejt, elpusztul.” S Szervét ugyanúgy kéri most Kálvintól a toleranciát, mint egykor Kálvin kérte azt az inkvizícióval szemben. Már ez mutatja, hogy Kálvin az inkvizíció üldözöttjéből — hatalomra jutván — maga is inkvizítorrá lett. Erre az is hangsúlyosan utal, hogy a katolikus inkvizíció börtönőre és felesége, akik segítségéül Szervét megszökött a börtönből, megundorodtak az inkvizíció kegyetlenségétől, embertelenségétől, s attól, hogy az ember nem alhat egy fedél alatt a vélekedésével. Elhagyták az inkvizíciót, s most Genf szolgálatában állnak, de itt éppúgy utálkoznak, sőt a vélekedésük miatt ki is dobták őket szolgálati helyükről. A perennisták is azért küzdenek Kálvin ellen, mert a szelídséghez való jogukat akarják védeni, miként Kolhaas Mihály, csak ők a Kálvin terrorjával szemben. Az első felvonásban a hitnyomozó hivatkozott Kálvinnal szemben a Helyzetre, most Kálvin keres mindenre mentséget és magyarázatot a Helyzetben, s a reformáció érdekében.

Sütő András gazdag dokumentációval mutatja be azt a valóságos történelmi helyzetet, melyben a reformáció vezetője — a minden oldalról fenyegetett és támadott reformáció védelmében — valóban célratörő következtességre kényszerült, az egység feltétlen megtartására. Kálvint sokféle meghatározottság, helyzeti adottság kényszeríti, míg Szervét egyszál maga van, nyitottan és szabadon a gondolataival. A reformáció veszélyeztetett állapotában Kálvin úgy véli, „a gondolatnak nincs légüres tere”, s Genf törvényei

szigorú büntetést rónak arra, akinek gondolatai a közre nézve károsak. A darab sokszálúan érzékelteti Kálvin üldözővé válását, de érveinek súlya, szempontjainak kikerülhetetlen realitása szembenáll egykori baráti érzületével. Persze az adott történelmi helyzetben ennek a vitának a kimeneteléről nem sok kétségünk lehet, hiszen a szituáció olyan, hogy abban Szervétnek akkor sem lehet győznie, ha érvelése gondolatilag és morálisan erősebb, mint a körülmények szorításában, s a hatalom birtoklásának béklyójában Kálviné.

A harmadik felvonás azzal gördíti tovább egyenesívvően a drámai cselekményt, hogy a két reformátor hitvitája helyett a hatalom és a szellem ütközését hozza. Genfben szabadon engedi Farel a prostituáltakat is, csak hogy információkat szerezzenek a kálvinizmus ellenségeiről. Kálvin tiltakozik ez ellen, de egyre inkább az tűnik fel, hogy Genfet sem Kálvin kormányozza már, a helyzet őt is meghatározza. Bilincses szerepét Szervét és Kálvin felesége egyaránt elítéli, szerepjátszásnak minősíti: „Szavad, hited, célod, igazad nem elég már. Megtoltod még egy szereppel” — mondja Idelette. Idelette és Kálvin párbeszéde megmutatja azt is, hogy Kálvin még ebben a helyzetben sem jellemtelen, Idelette szigorúsága, erkölcsi tartása nagy figyelmeztetés a kényszerhelyzetben levő Kálvinnak, akit megvisel a Szervét elleni kényszerű küzdelem. Már nincs módja elengedni őt, tudja, hogy neki kell győznie, viszont azt is tudja, hogy Szervét az erősebb, mert semmije sincs, csak az élete, az eszméi. De ha Kálvin hal meg, szétesik utána minden, az egész reformáció. Hatalmas belső hitele van ennek az érvelésnek, de Idelette finom érzéke észreveszi, hogy Kálvin már nem a régi, megváltozott, Káin bélyegét is felfedezi az arcán. Megígérteti Kálvinnal, hogy szabad vitában, szószéken fognak szembenézni. Mintha Idelette aggodalma a törvényellenes genfi gyakorlat ismeretéből szólalna meg. Szervét korábbi replikájából tudjuk, micsoda pusztítást végeztek Genfben már eddig is az ellenvéleményt képviselők között.

A *Csillag a máglyán* harmadik felvonása folyamatos képsorokból áll. Kezdetben a döntő vitára való készülődést látjuk, de érezzük azt is, hogy ez a vita lényegében el fog maradni. A készülődés folyamán azonban nemcsak Szervét félelme tárukozik föl — visszavonja mindazt, ami politikai jellegű észrevétele volt az egyszemélyes genfi demokráciáról, könyörög Kálvinnak, hogy halasszák el a vitát mindörökre, száz évvel későbbre —, olyan kegyetlenül lepleződik le a genfi terror, hogy Szervét félelmében is ironikusan védekezik: „Visszavonom, s nem csupán amit mondtam, amit láttam is.” Genf közvetlen veszélybe kerül, s ez mintegy kényszerítő külső okként lehetővé teszi Kálvin számára, hogy átadja a magánvádoló szerepét La Fontaine-nek. La Fontaine tipikus kaméleonember: az első felvonásban még a katolikus inkvizíció szolgálatában állott, de ő is vásárolt korábban a Restitutióból, s félelmében nehogy ezt Szervét bevallja, megszervezte Szervét megszöktetését. A második felvonásban már Kálvin titkáraként működik Genfben. Most azért jelentkezik Kálvin helyett magánvádlóknak, mert tisztázni akarja magát. A neofiták túlbuzgósága működik benne, „a rettegés bátorsága”. Személyének megítélése is Szervét és Kálvin szembenállását mutatja. Szervét szerint ő a kaméleonkorszak megteremtője, Kálvin szerint viszont La Fontaine megváltozása nem más, mint a „bátrak leszámolása önnön tévelygéseikkel”. Persze Kálvin így csak azokról vélekedik, akik hozzá csatlakoztak. A dráma harmadik felvonását úgy építi fel Sütő András, hogy Szervét és Kálvin második felvonásbeli nagy vitája akkor is folytatódjék, amikor Szervét nem Kálvinnal

beszél, hanem Kálvin képviselőivel, akik egyre inkább Kálvin helyett is cselekszenek. Minden mozzanat a végső tragikum súlyát növeli: a börtönben imádkozó Szervét szavaiból nyilvánvaló, hogy meggyőződése mélyről jön, igazságkereső szándékú, visszavonhatatlan parancsszóra, hiszen életének értelmével azonos. Ezért akarja ő a nyílt vitát. Börtönében is hallja azonban a felbőszített fanatikuskok gyilkos indulatát, ezért szeretné megtartani a vitát a szellem területén, más szóval, ezért szeretné elhalasztani arra az időre, amikor Kálvin érvei mellől kihalnak a fegyveres poroszlók. Kálvin azonban a hatalom kényszerében, Genf veszélyeztetett állapotában egyre konokabb, egyre hajthatatlanabb. Nincs benne semmi tolerancia, nincs benne csöppnyi megértés, alázat sem „a kutató elme kérdőjelei és kínjai előtt”. Ő mindent a kőtáblák szigorával válaszol meg. Felkiáltójelekkel. Tiltásokkal és parancsokkal. Hiába érvel ellene Szervét: „gyerekkorában még a mozzalom, s te máris benővesztetted a feje lágyát. Nővesztetted? Bevakoltad, megvasaltad”. S végső kétségbeesésében hiába utal a majdani végső óra minden hazugságot levetkőztető hatalmára: „haláloed perceiben megtalálsz — magadban. A halál és a kétely ellen nincs orvosság. Akkor majd megérted: a folytatásod lehettem volna...” Szervét érvei és kétségbeesett könyörgése annyit érnek el, hogy Kálvin újra megígéri a nyílt vitát. S ennek Szervét örül, szinte újra reménykedik. De éppen az ennek a felvonásnak remek, mély értelmű drámai fordulata, hogy — Kálvin többszöri ígérete ellenére — Fárel épp ekkor adja ki a parancsot, mely szerint a vita idején Szervét a börtönben marad, nem vita, hanem vád és ítélet lesz tehát. Olyan már a helyzet, hogy Kálvintól is függetlenedik a kálvinizmus. Fárel veszélyesnek tartja Kálvin emberibb szándékát, a nyílt vitát, ezért az ő megkérdése nélkül másként rendelkezik.

A dráma ekkor megrendítő fordulattal, szinte a groteszk tragikum szférájában szólal meg, polifonikussá válik. A szószéken Kálvin vádolja Szervétet, amiért elmenekült a nyílt vita elől, s aprólékosan sorba szedve cáfolja nézeteit. A börtönben viszont a becsapott Szervét kiabál, szeretne megjeleni a vitán, hogy megvédje nézeteit, tehetetlen kínjában is alapigazságot fogalmazva: „Nem idomításra, gondolkodásra születtem. Embernek születtem, aki nemcsak testével: a gondolataival is rendelkezni akar.” Közben a tárgyalóteremben Fárel irányításával a prédikátorok megszavazzák Szervét halálos ítéletét, Fárel diktálja a vádiratot. Ez a nagyhatású polifon jelenet egyértelműen mutatja, hogy a szellem tehetetlen a hatalommal szemben. A hatalom (ez esetben Fárel) nem kíváncsi a szellem érveire. Kálvin kiállna nyílt vitára Szervéttel, de az egy pillanatig sem kétséges, hogy ő sem figyelne igazán a Szervét érveire, hiszen azzal kezdi beszédét, hogy mindnyájan elpusztulnak, ha nem lépnek egységre, az egységet pedig abban látja — s az Isten országának ujjaszületését is —, ha Szervéttől „és a hasonzorúektól” az egyházat megszabadítják. Kálvin csak formálisan végigjátsszaná azt, amire Fárelnek már szüksége sincs, de Kálvin és Fárel ítélete nem különbözik. Ezt húzza alá a Champel mezején a zárójelenet, Kálvin és Szervét utolsó találkozása. Szervét ekkor emberileg a leg súlyosabb érvet mondja Kálvin szemébe: őt Kálvin tette azzá, ami lett, Róma kebelén biztonságban élhetne, de Kálvin parancsolta rá az önmaga vállalásának kötelességét, s Kálvin biztatására szakította ki magát a szabad vizsgálódás félelméből. Az utolsó szó jogán mondja most: „én is közületek való vagyok. Hozzád tartozom, aki vesztemnek oka vagy”. Kálvin ezzel szemben csak helyzetének kényszerűségére tud hivatkozni: „Ha százszor igazad lenne: akkor sem hagyhatom el az EGÉSZET annak RÉSZÉ miatt, aki ma te vagy, holnap én lehetek.”

Szervét és Kálvin igazi nagy drámai ellenfelek, személyiségük gazdag rajza szikráztatja a drámát. Végig egymással való különbözőségükben mutatkoznak meg, ellentétük rendkívül gazdag árnyalatúan bontakozik ki, vitájuk és végzetük egyre erőteljesebb, összetettebb. Sütő András gazdag élettapasztalatot sűrített az ő ellentétpárjukba. A források alapos tanulmányozása is segítette, de ifjúságának mozgalmi idejéből is magával hozott érveket a hatalom természetéről ehhez a vitához, ösztönzést kaphatott Illyés *Fáklyalángjának*: hatalmas hőfokú Kossuth—Görgey vitájából is. Dramaturgiailag pedig kétféle hagyomány felé mutat a *Csillag a máglyán*. „Illyés bonyolítja így a cselekményt a *Tisztákban* és a *Testvérekben*; s milyen magatartásbeli közelség van En Marty és Szervét között. A barátság, Szervét és Kálvin között, akárcsak György és Gergely testvériessége. De a logikai csavar Sütőnél már az elején működni kezd, s aztán ő is olyan kutyakomédiával fejezi be, ahogyan Paskándi elgondolta Dávid Ferenc elárultatását és Apáczai vitáját. Már semmire sincs esély, mégis vállalni és csinálni kell! Ebben nemcsak földrajzi, hanem társadalmi különbözőség is Ionescu, Beckett kortársának lenni. A kilátástalan bohóckodás helyett a méltóságot és a tragédiát tanácsos kicsiholni. Közösségteremtő akarat végett, hogy a katarzis megtartassék” (Ablonczy László). Kálvin és Szervét ellentétpárja oly sokoldalúan és árnyaltan kidolgozott, hogy tragédiájuk sokféle tartalomból teljeseedik. Kitűnő leleménye Sütő Andrásnak, hogy barátokká teszi őket. Bár karakterük különbözősége már az első pillanattól nyilvánvaló, kezdetben még erős a rokonvonal is: mindketten a reformáció továbbfejlesztői kívánnak lenni. Ekkor még Kálvin is változtatni akart tovább akarja fejleszteni a reformációt, sőt Szervétet is ő bíztatja erre. Valamiféle alkati dogmatizmus azonban már ekkor látszik rajta, pedig ekkor még nincs hatalomban. Kálvin mindig a helyzetre, a körülményekre hivatkozik, s cselekedeteit történelmi szükségszerűséggel indokolja, s mindig az ügynek az érdekét emlegeti, az egész boldogulását keresi a résszel szemben. Ez azonban a darab folyamán is lelepleződő hamis alternatíva, hiszen Genfben „egyszerűes” a demokrácia, Kálvin hívei tiltások és megkorlátozások közepette élnek. Kálvinban — hatalomra jutása után — nem a realitásérzéke nőtt meg, hanem kiteljesedett az eleve benne levő dogmatizmus. Ő már nem gondolkodói kvalitásaira épít, hanem politikusi helyzetmagyarázatokat ad, jellemző, hogy Lutherről az a legsúlyosabb szava, hogy „muzsikus volt a politikában”. A történelmi helyzet reális érzékeléséből még nem kellene következnie föltétlenül a dogmatizmusnak. Miféle realizmus az, amelyik az övétől bárcsak árnyalattal különböző vélekedést is eretnekségnek minősíti? Kálvin a darab kezdetén még nagy gondolkodó, s már meg-megvillant benne a dogmatikus. A darab folyamán csak a dogmatikus bontakozik ki benne, lenyűgöző szaktudását már nem a tudomány szolgálatában érvényesíti, hanem megideologizálásra használja. Nem az igazságot fürkészi, hanem a kizárólagosság érveit kutatja a maga öröknek és isteninek vélt igazsága védelmére. Nem érvei vannak, hanem hivatkozásai. Bár panaszkodik a neki jutott történelmi szerepre, s láthatóan szenved attól, mégis nyilvánvaló, hogy akarja is ezt a hatalmat. Ezért kiszolgáltatottja Farelnek. S kiszolgáltatottja a maga szabta genfi törvényeknek. Személyét az emeli meg, hogy dogmatikus elvakultságát is szent ügy érdekében vállalja. Engedékenysége az ügyet veszélyeztetné az ő meggyőződése szerint. Így viszont az az erkölcsi tragédia a sorsa, hogy a katolikus inkvizí-

cióval, tehát főellenségével is szövetkezik a vele egy hiten levők ellen azok árnyalatnyi különbözősége miatt. „Kálvin Genfje nem tűri meg az azonos hitelvekre épülő nézetek pluralitását sem”, az ellenzék, még ha barát is, veszélyesebb az ő szemében, mint az ellenség, hiába mondta neki Szervét: „Aki cáfolattal nem mer szembenézni: elvakul, és az elvakultságban nincs igazság.” Kálvin elvakultságát, rendszerének megkövült dogmatizmusát a tekintélyelv érvényesítése is jellemzi, a dogmatizmus gyakran kapcsolódik össze személyi kultusszal. Megmerevedett, statikussá vált a gondolkodása, egy adott helyzet kiszolgálója és védője lett. Erkölcsi bukásának súlya tulajdonképpen azt az ügyet is kétségbe vonja, amelyiknek nevében cselekszik, mert vele, a Luther forradalmát továbbvivő reformátorral szemben is felvethető az a kérdés, hogy mit ér az az eszme, amelyik a legjobb híveit is kiirtja, milyen az a forradalom, amelyik saját gyermekeit falja föl? Kálvin magatartása természetesen legveti föl azt a másik idevágó kérdést, hogy „vajon szükségyszerű-e, vajon igazolható-e az eszme dogmává merevedése. Azt, hogy a megvalósult és hatalmat gyakorló gondolat kénytelen-e lemondani önnön folytathatóságáról. Hiszen megszüntetve minden kritikát, saját szabadságát szünteti meg, lehetőségét arra, hogy korrigálja önmagát s ezzel megnyissa jelenét a jövő felé.” (Láng Gusztáv.) Ezek a kérdések is fölsejlenek Szervét szavaiból. Kálvint erkölcsileg megsemmisítő ítéletként hangzanak, amikor utolsó szavaival Új Jeruzsálemnek nevezi Genfet. Előbb már szellemi magzatgyilkosságnak minősítette a koncepciók perek módszerét. Az Új Jeruzsálem és a szellemi magzatgyilkosság bibliai utalás. Máté evangéliuma mondja a bethlehemi gyermekgyilkosság történetét: Heródes, Jézus születését meghallván, lemészároltatott minden két évesnél fiatalabb fiúgyermeket, mert félt a zsidók újszülött királyától. Szervét szavai tehát Heródest és Kálvint, Jeruzsálemet és Genfet vonják párhuzamba, s az adott szituációban ennél súlyosabb erkölcsi ítélet aligha képzelhető el. Gálfalvi Zsolt állapította meg, hogy az *Egy lócsiszár virágvasárnapja* és a *Csillag a máglyán* egyaránt kettős ítélettel zárul: „az egyiket — a végrehajtottat — az embertelen hatalom mondja ki a főhős felett; a másikat — a feladatot, a következtetést tartalmazót — az elítélt főhős fogalmazza meg, a dráma egészével összhangban”. Szervét ítélete egyfelől Kálvin teljes erkölcsi megsemmisülését mutatja, másfelől viszont saját naivságának, gyanútlanágának bírálata is, mert ekkor ismeri fel sorsának olyan tragikus vonását, melyben ő is hibázott: nem figyelte a történelmi körülményekre, nem tudatosította eléggé helyzetét, csak eszméinek, gondolatainak tisztaságával törődött, pedig a helyzet ismerete nélkül azok érvényre juttatása lehetetlen. Szervét a gondolkodás, a tudomány hőse, tragikus vétsége nem személyiségének legfontosabb minőségi jegyét érinti, csupán gyakorlati tehetetlenségére vonatkozik. Tanácsában azonban ennek a fontosságát is felismeri: „Az Új Jeruzsálem kövei között nyitott szemmel aludjatok, jó emberek. Mint a viaszbabák. Mint a játékbabák.” Sütő András drámájának különleges vonása, hogy két nagy formátumú hőst állít szembe egymással, de a katarzist nem a megszokott módon, nem a hős évezredek óta kötelező eszményítésével éri el, mindkét hőst megfosztja a hibátlan tragikus nagyságtól. Az igazi, helyesebben a hagyományos tragikus hős önként vállalja azt, ami elkerülhetetlen. Ezzel szemben Szervét nem akarja vállalni a halált, rettenetesen fél, Kálvin pedig sok vonatkozásban csak Farel eszköze a tragikus végkifejletben. Mindkettőjük sorsvállalásában nagyfokú kényszeredtség van. Ez természetesen nem hiba, hanem éppen a katarzisz klasszikus fogalmának XX. századi tartalommal való megtöltése,

„sorsukban erősebb a kiszolgáltatottság, mint a harc mozzanata” (Pálfy G. István). Kálvin maga mondja, hogy ő csak látszólagosan ura Genfnek, valójában megfeszítettje a kényszerűségek keresztjén. Szervét pedig a klasszikus tragikus hőstől eltérően retteg és könyörög az életéért, a művét is Kálvinnak adná, csak ne kelljen meghalnia. Az ő nagysága éppen abban mutatkozik meg, hogy iszonyatos halálfélelme és a szenvedéstől való rettegése ellenére sem vonja vissza a művét, nem tagadja meg gondolkodóként gondolkodásának eredményét.

IV.

A darab folyamán Kálvin többször utal Szervét sorsának egyik tragikus mozzanatára: holdkórosnak, álmodozónak, gyermeknek, naivnak nevezi őt. Szervét valóban ilyen. Benne az emberi létezés lírai szférája tündöklöklik a Kálvin kemény komorságával szemben. Álmodozása a királynővel való találkozásról, egyáltalán képzeletének szabad járása gyökeres ellentétben van azal az akasztófás, máglyás világgal, amelyben él. Ez a költői lelkület teszi őt nyitottá a gondolkodásában, s ez teszi érzékennyé olyan dolgok iránt, melyek mélységesen emberiek, mégis ki vannak rekesztve Kálvin béklyós világából. Ezért védi Szervét az álmodozáshoz való jogot, mert személyiségének elemi igénye a teljes emberi szabadság, s ebben az inkvizítor világban ezt a szabadságot csak az álom körülményei között és az álom védelmében, ebben a „tenyérnyi édenkert-maradékban” tapasztalhatta. Az álmodozás senkitől vissza nem vonható jogát az édenből kiűzött emberiség vigaszának tudja. Az álmodozás, képzelődés és a dinamikus gondolkodásmód azonban elválaszthatatlanok egymástól, a szellemnek szabadság kell az alkotáshoz. Szervétben eszményibb világ él, mint Kálvinban. Ezért szenved meg ő erősebben a barátság tragikumát is, mert ezt is eszményibb módon fogja föl. A darab indításában Szervét borral jön ünnepelni Kálvint, s rajongva beszél róla, az „ablakban méléző vulkán”-ról, aki az istentelen pompájában tobzódó Rómát Pompeji sorsára juttatja. Dicsérete őszinte, de megszólal benne a jó értelemben vett irigység is: ha egyszer ő is megcsókolhatná legalább a királynő szoknyájának a csücskét. A királynő Kálvinnak gratulált. Kálvin gondolkodói sikere láthatóan megmozgatja a fantáziáját, s felébred benne a becsvágy előbb szinte csak játékos formában: „Ha majd egyházat alapítok...”, „Ha még írok valamit, újra kihívlak vitára”. Őnzetlen baráti szeretetét és nagyrabecsülését bizonyítja önfeláldozó gesztusa is, amikor Kálvin helyett maga akar az inkvizíció foglyává lenni. Szinte dicsekedve, mintegy a letartóztatást provokálva sorolja könyvének érveit. A „szív egységét”, a bensőséges barátságot össze tudja egyeztetni a gondolatok különbözőségével. (Kálvin és Szervét barátságának alapos elemzését adja Mész Lászlóné: In: Mai magyar drámák, 1977. 129—133. l.) Benne a gondolkodói becsvágy magáért a tudományért erős. Ő a tudományban is mindig azokat a szerzőket olvasta, akik az övétől eltérő nézeteket vallottak. Szervét a szellem és a tudomány forradalmára. Azért ostromolta leveleivel, új gondolataival éveken keresztül Kálvint, mert tőle, az Institutio szerzőjétől várta a Restitutio elismerését. Az inkvizíció börtönéből kiszabadulva is azért megy Kálvinhoz, hogy könyvét átadja neki, s hogy bizonyosságot kapjon arról, hogy nem Kálvin szolgáltatta ki az ő leveleit az inkvizíciónak. A barátság ilyen fokú megsértését el sem tudja képzelni, s töretlennek érzi a barátságot, amikor Kálvin elutasítja ezt a vádat. S szinte büszke a barátjára,

amikor Kálvin elhárítja Farel túlzásait, s „remek diplomáciai érzékkel” tagadja meg a főinkvizitor kérését. Barátság és gondolkodói becsvágy működik benne szinte mindvégig, amikor már saját végzetén érzi csalódását, még akkor is egyedül Kálvin előtt térdelne le, Kálvin az kizárólag, akivel a nyílt vitát vállalná. Szervét érzi, hogy a tudományban felnőtt Kálvin mellé, s hogy ketjük összecsapása — kizárólag a gondolatok szabad terén! — a tudomány, a szellem érdeke. Számára a barátságban, hitben és tudományban egyaránt evidencia a dialektika: a különbség az azonosságban. Számára az igazságnak „nem kritériuma, hogy kinek a neve díszlik a homlokán”, őt maga az igazság érdekli. Kálvint ő igazi gondolkodónak tudta, ezért reméli, hogy ha majd a halál előtt levetkőzi a hatalom által ráaggatott szerepet, felismeri őt önmagában, mert a gondolkodó ember nem lehet kétely nélkül. Ez a mély értelmű vallomás arra is rávilágít, hogy Szervét és Kálvin a minden emberben szükségképpen küzdelmesen együttélő tendenciák külön alakba költözése. Sütő András önmaga, s általában az ember belső kettősségét vetítette ki alakjukba: a helyzet szorításában cselekedni kényszerülőt szembesítve az eszményi gondolkodóval. Így írta meg Thomas Mann a maga dilemmáját, a polgári és a művész feloldhatatlannak tudott ellentétét Thomas és Christian ütközésében, vagy Móricz Zsigmond a reform és a forradalom küzdelmét Bethlen Gábor és Báthory Gábor alakjában. Thomas azért fél Christiantól, mert tudja, hogy a lelke mélyén ő is művész, viszont ha ezt kifelé is vállalja, nem tudja fenntartani a céget. Bethlen Gábornak pedig Báthory Gábor a belső eszménye, a Báthory által megálmódott tündérberté szeretné varázsolni Erdélyt. Adottság és lehetőség emberi küzdelme vetül hát ki az alakokban. Kálvin és Szervét barátságában a politikus és az etikus ember feloldhatatlan ütközése, különbözősége okozza a tragédiát. Szervét nem vágyik hatalomra, gondolataival barátjához siet, gyermeki módon kiszolgáltatta magát neki, barátságukat soha nem sérti, nem Kálvin ellen ír, hanem lelkiismeretének szükségéből. Ezzel szemben Kálvin, bár sajnálja Szervétet, már a darab elején félti, később is szánja, kegyetlenül megsérti ezt a barátságot a hatalom kényszerében. Bethlen Gáborról írja Benkő Samu: „Görög vagy shakespeare-i drámába illő helyzet: egy fejedelem saját országa megconkításával kezdi uralmát, meghozza úgy, hogy fegyvert emel az elígért várat védő honfitársaira.” Kálvin Szervétet, a barátját áldozza fel. Bethlen és Kálvin abban rokonok, hogy ilyen cselekedeteiket bizonyos értelemben igazolta a történelem nagyobb folyamata, a részt áldozták fel, s az egészet boldogították progresszív történelmi eszmék szolgálatában. Magának Sütő Andrásnak is az volt a szándéka, hogy ne marasztalja el Kálvint: „Én persze arra törekedtem, hogy vitájukban, a józan megfontolás és az álmodozás összecsapásában pártatlan maradjak. Semmiképpen sem szándékoztam afféle fehér-fekete, pozitív-negatív képet festeni róluk. Az igazi drámai feszültség akkor jön létre, amikor annak az igazában hiszünk, aki éppen ezt fejtegeti, és talán csak a legvégén derül ki, hogy voltaképpen melyikük a társadalmilag meghatározott igazság hordozója. Kálvin valójában kényszerűségből cselekedett, mert ha Szervéttel szemben elnéző lett volna, az alkalmasint nem válik hasznára a maga mozgalmának. Márpedig azóta, az idők folyamán nyilvánvalóvá vált, hogy ketjük harcában Kálvin eszméi bizonyultak társadalmilag hatásosabbnak.” Nagy Péter értelmezése szerint Sütő András érzelmileg Szervétnek, esze szerint viszont Kálvinnak ad igazat a drámában, mert „nemes és nemtelen eszközökkel, de hatásosan védte a reformációt, nemcsak a tant, de az intézményt is”. Réz Pál tanulmánya is arra a végső ér-

telmezésre jut, hogy a *Csillag a máglyán*ban „a hatalomhoz minden erejével, minden eszközzel ragaszkodó egyházfő-politikus és a szabadság gondolatát, gyakorlatát beteljesíteni kívánó forradalmár igazsága egyaránt igazság, sőt olykor az utóbbi álmodozás csupán, csak az előbbi megvalósítható.” Nagy Péter Kálvin felemelését elfogadja, Réz Pál viszont elutasítja, mert úgy véli — nézetem szerint teljesen joggal —, hogy Kálvin történelmi körülmények kényszerével való felmentése igazolná a történelem sok-sok végzetes aktusát. Magam azoknak a nézetét osztom, akik elfogadják, hogy a drámában a maga módján Kálvinnak és Szervétnek egyaránt igaza van, végeredményben azonban Kálvin tragikumát tartják mélyebbnek, megsemmisítőbbnek, s a főhősök belső, dramaturgiai egyensúlyozottságában is Szervét igazságát érzik nagyobb-
nak, s az egyenlő erők küzdelmét nem minősítik sem a végső értékek egyensúlyának, sem a darabon kívülről nem próbálják történelmi eredménnyel Kálvin igazságát Szervété fölé emelni. Ez esetben az író önértelmezését maga a darab nem igazolja, hiszen Sütő András iszonyatosnak mutatja Kálvin Genf-jét, s a darab világán belül egyáltalán nem érzékelhető Kálvin semmiféle fölénye, sem eszméinek társadalmi hasznossága, sem érveinek a Szervétéinél nagyobb súlya. Ellenkezőleg: Szervét és Kálvin vitáiban „a szabad gondolkodás, a termékeny szkepszis merőben világi tartalmait magában foglaló tudomány és a vele szembenálló teológiai vakhit ész-, ember- és haladásellenes tartalmi ütköznek össze” (Rácz Győző). A dráma valóban azt mutatja, hogy a dinamikus, nyitott szellem a dogmatikus hatalom áldozata, de ez egyáltalán nem jelenti a hatalom igazságát, hanem éppen azt mutatja végtelenül tragikusnak, hogy ennek az adott helyzetben így kellett vagy így lehetett történnie. Szervét tiszta naivsága, álmodozó gyanútlanlansága, majd éberségre intése éppen azt az eszmét, reménységet világítja meg a darabban, hogy a történelemben nem szükségszerű a nyitott gondolkodás pusztulása, fizikai megsemmisülése. Éppen arra figyelmeztet Szervétnek ez a kései felismerése, hogy az igazságot érvényre is kell tudni juttatni. Éppen abban van a tragikum, hogy a dogmatikus fanatizmus érvényesíti magát, a nyitott gondolkodó pedig elpusztul, s pusztulásában álmodozásának, politikai tudatlanságának is része van. Innen nézve a dráma a forradalom továbbvitelének két járhatatlan útját mutatja be: az ellenforradalommal való dogmatizmust és a nyitott horizontú, de önmagát érvényesíteni nem tudó, szinte romantikus naivságú álmodozót. Ilyen értelemben közös Kálvin és Szervét tragédiája: Kálvint erkölcsileg semmisíti meg az, hogy gondolkodóból dogmatikussá, barátból gyilkossá lett, Szervét pedig fizikailag pusztul el eszméinek igazsága ellenére. Kálvinból, a gondolkodás forradalmárából a gondolkodás Heródese lett a drámában, Szervét pedig magának a gondolkodásnak a legmélyebb törvényét példázza és kikezdzhetetlen etikájával is védelmezi: azt, hogy a gondolkodásban megállni nem lehet. Szervétet éppen az emeli fel gyengesége, félelmei, álmodozásai ellenére, hogy a gondolkodás elemi törvényét nem adja föl még élete árán sem.

Szervét etikai minőségét mutatja meg a darabban a személyében megjelentetett alkotói dráma is. Sütő András már *Bevezető egy szavalóesthez* című írásában a bibliai metaforával, Jákob tarka vesszőivel világítja meg a művészi elhivatottságot. A drámában Szervét vallomásaként hangzik Mózes könyvének példázata. Jákob Lábántól szolgálata fizetségeként nem kért mást, csak a majdan megszülető tarka bárányokat, s tarkára hántott vesszőket állított a juhok itatóvályújába, hogy mindig szemük előtt lássák azokat és tarka bárányokat foganjanak. S azok csupa tarka bárányokat ellettek a tarka mogyoró-

vesszők jegyében. Szervét így magyarázza minden alkotás törvényét a szemünk elé állított kényszerrel, Jákob akaratával vizünkben. A példázatot egyértelműen az alkotói belső kényszer, az igazság kimondásának visszafoghatatlan belső kényszere megvilágítására idézi. Ahogy a külső kényszer „csak huzugságot és színlelést fiadzik”, az alkotásnak, gondolkodásnak a hitelét a felismert igazság vállalásának belső kényszere adja meg. Börtönbeli imájában gyönyörű, gazdag sugallatú biblikus nyelven tesz vallomást arról, hogy a gondolkodónak kötelessége vállalni gondolatait, s hogy ezek a gondolatok az igazságkereső ember isteni mozdulatai: „Gyertyát nem azért gyújtanak, hogy a véka alá rejtsek, hanem hogy a gyertyatartóba tegyék és fényét vesse mindazokra, kik a házban vannak. Gondolkodó emberek, ti vagytok a világ világossága, nem rejthető el a hegyen épített város... A te műved, Uram, a kényszer, a szavaimat formáló sugallat; a nyájterelő Jákob varázslata az ivóvizünkben, falat kenyerünkben, szerelmünkben, szándékainkban és minden tétova mozdulatunkban az igazságért, mely bennünk lakozik s mégis oly távoli, és immár csak álmainkban adhatunk neki fekhelyet...” Ebből a belső kényszerből a személyiség legmélyebb, isteni övezeteiből született a mű, a gondolat. Ezért védi az írást Szervét az életénél is jobban, mert minden leírt szavában személyiségének, önmaga megőrzésének legutolsó menedékét látja. „Lelkem ez a könyv. Meg nem gyalázhatom” — mondja a „nézeteiben bujdosó eretnek”. A bibliai példázatok mellé — az alkotás visszavonhatatlanságának, az emberi lényeghez kötöttségének igazolásaként, védelméül — így társul József Attila a *Nagyon fáj* zokogásával („a legutolsó menedék”) és Nagy László a *Versben bujdosó* című versének alapeszméjével, mely szerint a mű a személyiség önmegőrzésének és önkifejezésének eszköze kell hogy legyen bármely körülményben. A líraian gazdag nyelvben Szervét igazsága tündöklik. Sütő András egyébként a maga ars poeticáját Szervét gondolataival egybehangzóan fogalmazza meg *Naplójegyzet befejezett drámákról* című írásában: „Esz-tétikákon innen és túl az írói megnyilatkozásnak örök meghatározója marad a kényszer, az egyetlen ihlető Múzsza, amelynek ölelő karjait rég elfelejtettük, mert régen nem ringat már, hanem fojtogat immár költőt, drámáirót egyaránt a század konfliktusaival.” Írónak és hősnak ez a nézetazonossága nyilatkozik meg abban is, hogy a drámában Kálvin körül csupa kaméleonbert és fanatikust látunk. Felesége az egyetlen tiszta ember mellette, ő viszont Káin-bélyeget lát az arcán, s tisztességre ösztönzi. Szervét mellé szegődik ezzel szemben a népi tisztaságot is képviselő Veronika, aki a barátságot szervéti módon értelmezi és siratja. Veronika is Szervét igazát vallja, midőn egy szál virágját a máglyára dobva kérdezi: „Miért a barátaihoz? Miért nem az ellenségei közé menekült? Doktor úr, drága doktor úr, hol van ilyenkor az Isten? Hol az igazságos, a fényes Mindenható?” A keresztúton összeeső Jézusnak kendőjét nyújtó bibliai Veronikát is fölidézi bennünk, s ily módon Szervét és Krisztus közötti sorspárhuzamra utal. A drámában egyensúly van Szervét és Kálvin között, Sütő András is egyként átélte Szervét nyugtalanságait és Kálvin „jó-zanságának szenvedéseit”, a darab ítélete mégis Kálvint sújtja. Nem a darab igazolására, csupán kínálkozó párhuzamként jegyzem meg, hogy Sütő András más műveiben is nyomós érvekkel küzd a hatalmi vagy bármiféle kizárólagosság ellen.